

BOĞAZICI ÜNİVERSİTESİ DERGİSİ

Hürmaniter Bilimler — Humanities

Vol. 1 - 1973

YAZI — RESİM

Ali Alparslan

Yazı-resim, İslâm yazı san'atı (calligraphy) nın bir bölümünü teşkil eder. Yazı san'atı ise İslâm san'atlarının en enteresan bir tarafıdır. Evvelâ oldukça köşeli bir yapıya sahip bulunan ve adına Kufî adı verilen yazı, Abbasi'ler devrinde X. yüzyılda meşhur arab hattatı İbn Mukle (ölümü 940)nin marifetiyle münhanilik kazanınca İslâm yazısı katı bir duruştan kurtuldu ve kendisine has bir elastikiyete ulaştı. Yani eğilip bükülme, uzama ve kısalmaya kâbiliyetini kazanınca daha çabuk yazılma imkânı meydana çıktı ve san'at tarafı çoğalmış oldu. Yazı, İslâm Peygamberi Muhammed zamanında henüz bir san'at olmaktan ziyade okuma yazma vasıtası idi. Kur'ân'da birçok yerlerde yazıyı destekleyen, ehemmiyetinden bahseden ayetlere rastlanmaktadır. Meselâ sûre 68 âyet 1 sure 82 âyet 11, sure 85 âyet 21 ve 22, sure 96 âyet 3-4'ü birkaç misal olmak üzere zikredebiliriz.

Bütün bu ayetlerden de anlaşılacağı vechile yazı bir bakıma göre san'at gücünü dinden almaktadır. Zannımızca bu hususu normal karşılamak ıktiza etmektedir. Zira arapların İslâmiyeti kabulü sırasında yazıyı bilenler mahdud idi. Hatta Peygamber, Bedir muharebesinde ele geçen fakat yazı yazmasını bilen esirlerin ancak yazması, okuması olmayan müslüman gençlere yazı öğretmek suretiyle esaretten kurtulabileceklerini bildirmişti. Peygamber'in yerine geçen ilk dört halife devrinde Kur'ân yazılmasına ehemmiyet ve ustalık Türklerle İranlıların eline geçti. XIII. yüzyılda bütün İslâm ülkelerinde büyük rol oynadı. Dördüncü halife Ali'ye nisbet edilen yani onun tarafından yazıldığı ileri sürülen Kur'ân'lar dikkat nazarını alınırca halife Ali'nin iyi bir hattat telâkki edilmesi ıktiza eder.

İslâm yazısı, zamanla güzelleşerek önce son Abbasi halifesinin meşhur hattatı Yâkût-i Mustasîmî (ölümü 1298)'in elinde ilk kaidelerine kavuştu. Bu terakki evvelki asırlara nisbetle büyük bir muvaffakiyet idi. Abbasiler'in yıkılmasıyla birlikte yazıda hakimiyet ve ustalık Türklerle İranlıların eline geçti. XIII. yüzyılda bütün İslâm ülkelerinde hattatlar, yukarıda ismini zikrettiğimiz Yâkût-i Mustasîminin tarzında yazmayı kendilerine gaye edinmişlerdi. Başka bir ifade ile onun Sülûs ve Nesih yazısında meydana getirdiği inkılap, onu bir mekteb (école) kurucusu derecesine yükseltti. İşte bu sebeple o, bütün İslâm ülkelerinde «hattatların kiblesi» lâkabını aldı ve yazısı da her hattatın ideali oldu. Yâkût'tan sonra İslâm yazısı önce İran'da ve sonra da Anadolu'nun fethiyle orada bir hayli terakki etti ve bilhassa Anadolu'da Türk hattatlarının elinde güzelliğin zirvesine ulaştı. Zira hattatlar durmadan harflerin en ideal şekillerini aradılar ve neticede yazının

ideal noktasına ulaşılar. İran, Türkistan Efganistan ve Hindistan da ise Sülüs ve Nesih yazısı Yâkût-ı Mustasîmî mektebi yolunda gelişti.

Kısaca inkişafına temas ettiğimiz hat yani yazı san'atı, bir hayli geliştikten sonra bazı san'atkârların eliyle resim san'atına yaklaştı ve böylece hattatlıkta bir yazı-resim bölümü ortaya çıkmış oldu. Bir başka ifade ile san'atkârlar, muhtelif şekillere girmek kabiliyetine sahip olan Arap harflerinin bu imkânından istifade ederek yazıdan resme geçtiler yani yazı ile resimler yapmağa başladılar. Gerçi İslamda resim hoş görülüyordu; fakat bunun asıl gayesi putlara tapılmayı önlemek idi. Zamanla İslâm, kuvvet buldu. San'atkârlar vicdanen resme benzer kompozisyonların çizilmesinde bir günah olamayacağı kanaatine ve şuuruna varmış olmalıydılar ki yazı ile resim yapmakta bir mahzur görmediler. Nitekim zamanımız İslâm bilginleri, hadislerde resmin yasak edilmesi hususunu bu şekilde anlamaktadırlar. Bizde, Tanzimat çağının büyük bilgini Ahmed Cevdet Paşa'nın yardımlarıyla hazırlanmış olup İslâm hukukunu anlatan «Mecelle» adlı pek mühim eserde de «Mani zâil olunca memnu avdet eder» hükmünü resmin artık günah sayılamayacağı şeklinde anlamak yerinde olur kanaatindeyiz.

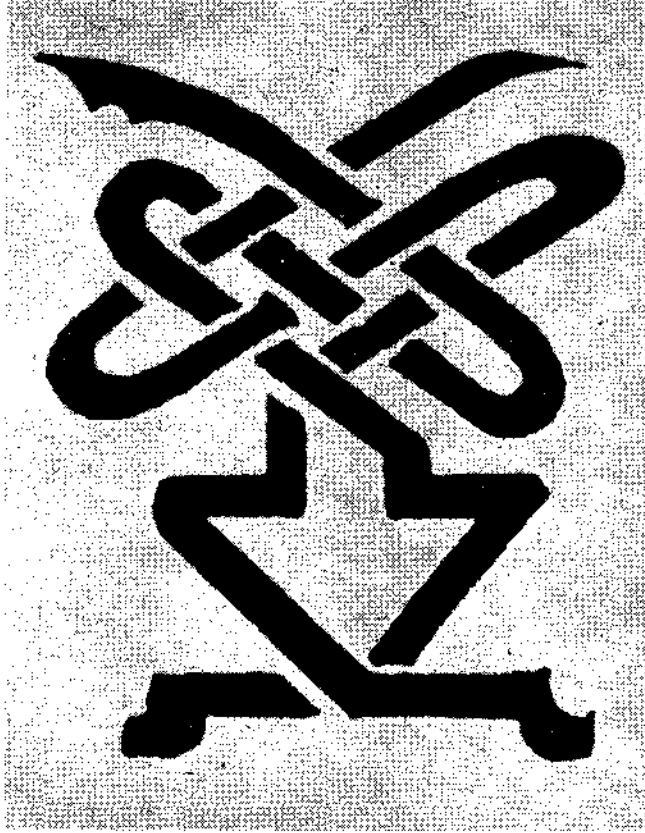
Hakikatte dikkat edilirse İslâm yazı san'atı kendisine mahsus estetiği ile bazen seyreden gözünde bir çizgi san'atının ötesinde bir çeşit resim intibasını uyandırır. Bazı hattatların bu görüş ve hissin ışığı altında, yazıdan resme geçmiş olabilecekleri veyahut yazıda bir değişiklik ararlarken harflerin resme mütemayil duruşlarının uyandırdığı cesareten istifade ederek yazı ile resmin arasında bir yakınlık kurdukları düşünülebilir. Eflâtun'a nisbet edilen «Yazı, rûhânî bir geometridir» sözünde hattın geometrik çizgilerinin meydana getirdiği ahengin estetiğine işaret edildiği hakikatı gizlidir. Şüphe yok ki, çizgilerin birbiriyle olan birleşmeler ve aralarındaki mesafeler gözde geometrik bir estetik uyandırmaktadır. İslâm yazı san'atındaki bu yazı - resim, tam manasıyla realiteye dayanmaktadır. Bu realite de Arap harflerinin duruşlarında mevcuttur. Başka bir ifade ile hattatlar, harfleri insan ve hayvan organlarına benzetmişlerdir. Meselâ hattat «elif» harfini anlatırken onu boy kelimesiyle tarif eder. Yani insan boyu ile «elif» arasında münasebet kurar. «Cim» harfinin sağa doğru dönük kısmı karın, «ayın» ın üst kısmı kaş kelimesiyle ifade ve tarif edilir. Bu benzetmeler bizzat harflerin kendisine az çok bir resim gözü ile bakıldığını gösterir. Resim gözü ile bakılmasa bile böyle tabiattaki bir cisme, maddeye benzetiş, san'atkârın zihnini daima kurcalayan bir dış tesir rolünü oynadığında şüphe yoktur. Hattatların dışında bulunan şairler de İslâm alfabesinin harfleriyle, metnettikleri sevgililerinin arasında münasebet kurmuşlardır. Şairin sevgilisinin boyu umumiyetle «elif» harfine, ağzı da «mîm» (m) harfine benzetilmiştir. Keza «nun» (n) harfini sevgilisinin kulağına «lam elif» (la) i de saçına benzetmişlerdir. Mevlevîlerin ise semâ halindeki bir mevlevî dervişinin duruşunu «lâm elif» harfi gibi görmüşlerdir. Bu benzetmelere Türk ve İran edebiyatında çok rastlanır. Bu hususta A. Schimmel'in enteresan bir makalesi vardır¹. Yazar, burada 1600 yıllarında yaşamış olan Sindli şair İdrakî Bağîrî'nin uzun bir şiirini almanca tercümesiyle birlikte yayınlamıştır.

Harflerin bu şekilde mistik ve profan (profane) şiir ve nesirde yani edebiyatta sembolik bir dil meydana getirmesi ve dinî bir keyfiyet ve hassa kazanması, hattatların gözünden kaçmamış olacak ki onlar da bilhassa Kûfi ve Sülüs yazısı harflerine insan ve hayvan bedenlerinin ve yüzlerinin şeklini vermeye teşebbüs etmişlerdir.

Bugünkü bilgilerimize göre bunun en eski örneğine İran'da 1020 milâdî tarihine ait Radgan kitabelerinde rastlanmaktadır. (Fikrun wa Fann III) Radgan minaresi yazıları arasın-

¹ Annemaria Schimmel, el-Teşbih fi'l-Edebi'l-İslâmî, Fikrun wa Fann, München 1964, N: 3.

daki «ayın» harfi bağdaş kurup oturmuş ve kollarını kavuşturmuş bir insanı andırmaktadır (resim 1). Keza 1200 senelerine ait insan yüzlü harflerden bir nümune bugün İstanbul'da Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nde bir kabin üstünde bulunmaktadır.¹ (Resim 2) İnsan ve hayvan şekilli (anthropomorphic-zoomorphic letters) yani insan ve hayvan şekli ve görünüşü vermiş olan harflerle yazılmış yazılar bilhassa XII - XIII. yüzyıllarda oldukça popüler idi. Bunlardan bildiğimiz enteresan 3 nümuneyi zikrederim :

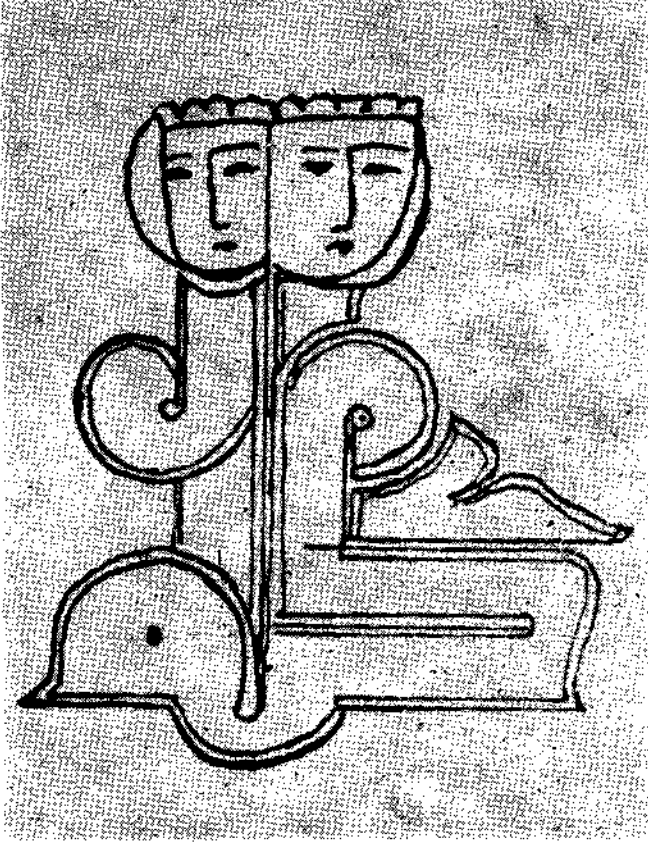

(Resim - 1)

a) 569/1163 te Herat'ta yapılmış üzeri gümüş ve bakır kakmalı bronz bir kovanın üzerinde üç sıra halindeki yazıların Nesih ile yazılmış olan harfleri insan yüzü şeklinde Kûfî ve cursiv (=bitişik yazılan) yazıların harfleri de insan vücudu şeklinde nihayet bulunmaktadır. Eserde Muhammed İbn Abdülvahid ve Mes'ud İbn Ahmed imzası okunmaktadır. ² Kova, Leningrad Hermitage Müzesi'ndedir.

¹ Türk-İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul N: 13098, Ernst Kühnel, *Islamische Kleinkunst, Braunschweig, 1963, s. 208.*

² Ernst Kühnel, *Islamische Schriftkunst, Berlin 1942, resim 35; Die Kunst des Islam, Stuttgart 1962 plate 36.; Islamische Kleinkunst, Braunschweig, 1963, s. 176.*

(Resim - 2)

b) XII. yüzyılda muhtemelen Horasan'da yapıldığı tahmin edilen ve halen Londra'da Victoria and Albert Müzesi'nde¹ bulunan bir bronz kâse üzerine Kûfi yazı ile hakkedilmiş olan «el-bereke» kelimesinin harflerinin başlangıç ve sonları (yani uç kısımları) hayvan başlarıyla son bulmaktadır. (Resim - 3)

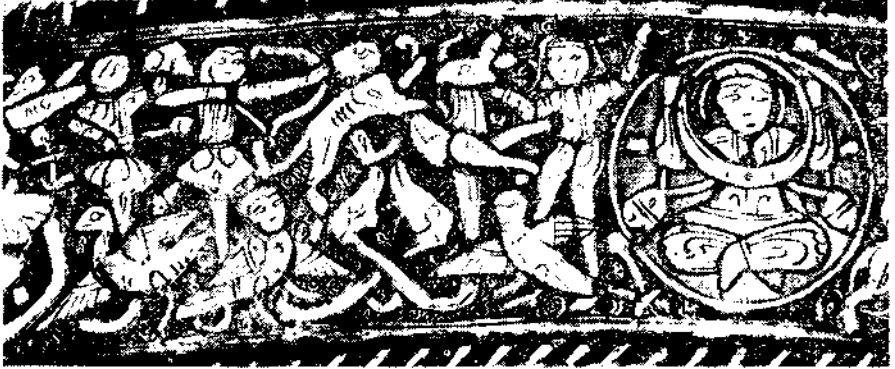
c) XIII. yüzyılın ortalarında Suriye'de yapıldığı tahmin edilen ve halen Washington'da Freer Gallery of Art'ta² bulunan pirinçten mamul sofrta takımı üzerine Kûfi ve Nesih harflerle gümüşle ve işlenmiş olan «el-izz» kelimesinin harfleri insan bedeni şeklidir. (Resim - 4)

¹ Victoria and Albert Museum, Londra, Inv. M. 388—1911; Adolf Grahmann, Die Bronzeschale M. 388—1911 im Victoria and Albert Museum (Aus der Welt der Islamischen Kunst, Festschrift für E. Kühnel,) Berlin 1959. s. 125—138.

² Freer Gallery of Art, Washington D.C. Inv. N: 41—10, Richard Ettinghausen, interaction and Integration in Islamic Art. (Unity an Variety in Muslim Civilization) ed; G.E. von Grunebaum, Chicago 1955.

(Resim - 3)

(Resim - 4)

Görüldüğü gibi san'atkârlar önceleri harfleri insan ve hayvan vücûdu şeklinde düşünülürlerken zamanla bundan vazgeçtiler ve İslâm yazısına atfedilen dini ehemmiyet ve dolayısıyla İslâm'da resmin yasak oluşu noktasından hareket ederek harflerin ve kelimelerin kompozisyonu ile meydana gelen yazı-resimlere yöneldiler ve onların daha ziyade dini ve tasavvufi bir karakter taşımasına dikkat ettiler. Bu sebeple yazı-resim ana karakteri itibariyle daha ziyade dini ve tasavvufi mevzulara ve gayelere yöneldi. Hemen söyleyelim ki yazı-resim büyük hat san'atkârları (hattatlar) tarafından fazla benimsenmemiştir. Onlar san'atlarını harflerin ve harflerden meydana gelen kelimelerin ve yazıların kompozisyonunda aramışlardır. Din ve tasavvuf sahasının kendisine has imkânları içine dalan san'atkârlar, mevzu seçmekte herhangi bir müşkülâta rastlamadılar. Yalnız yazı san'atının imkânları içinde muayyen mevzuları işlediler. Yazı-resim için en uy-

gun yazı çeşitleri köşeli Kûfi, Sülûs ve Celi Sülûs'tür. Ta'lik ve Celi Divanı pek az denmiştir. Bunlardan köşeli Kûfi ve Sülûs kendine has imkân elastikiyet ve şekil zenginliği ile bu yazı-resim sahasına pek uygundur. Kûfi ile yapılan resimlerde tenazur aranır, yani harflerin arasındaki mesafelerin hep aynı ölçüde olmasına riayet etmek lâzımdır. Bu Kûfi cinsi ile bilhassa cami resimlerinin yapıldığını görüyoruz.

Şimdi bu bilgilerden sonra yazı ile yapılan resimleri gözden geçirmeye başlayabiliriz. «Yazı-resim» i şu bölümlere ayırmak mümkündür:

A — Dini yazı-resimler :

Bunlar, isminden de anlaşılacağı gibi ilhamlarını ve mevzularını dinden almışlardır. Bu dinî veya dinî ehemmiyeti halz konuların en mühimleri şunlardır : Cami, çifte vav (v harfi), kandil, Eshab-ı Kehf, kuş, arslan, ibrik, gülâbdan, meyva, el Sanatkârlar, bunları yazı ile şekillendirmiş, resim haline sokmuş veya herhangi bir mevzu veya hadiseyi şekillerden birinin içine yerleştirmiştir. Şimdi kısaca bu konuların kaynaklarına ve yazı-resimlerine geçebiliriz.

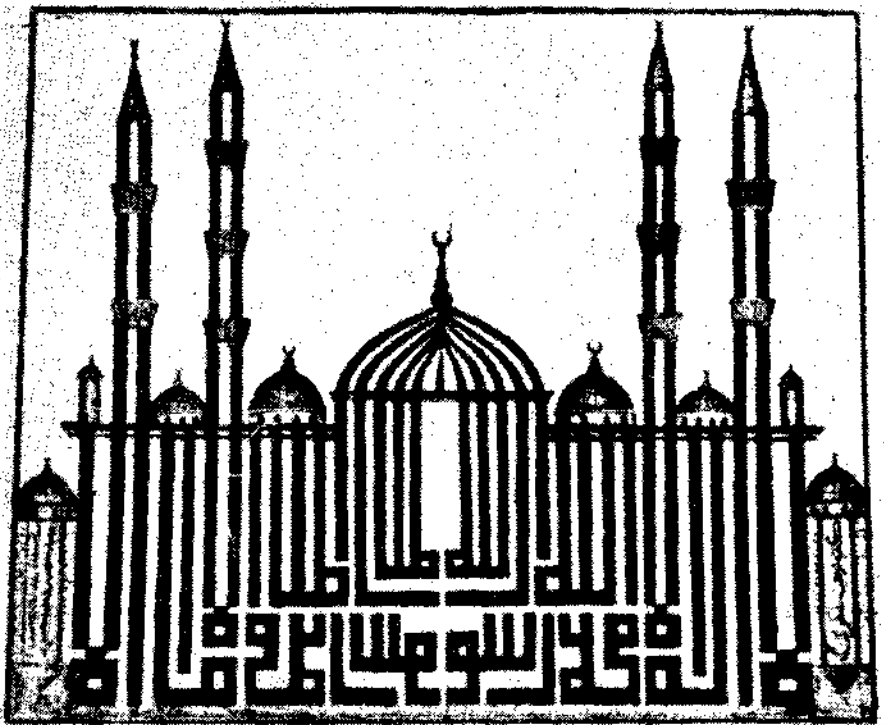
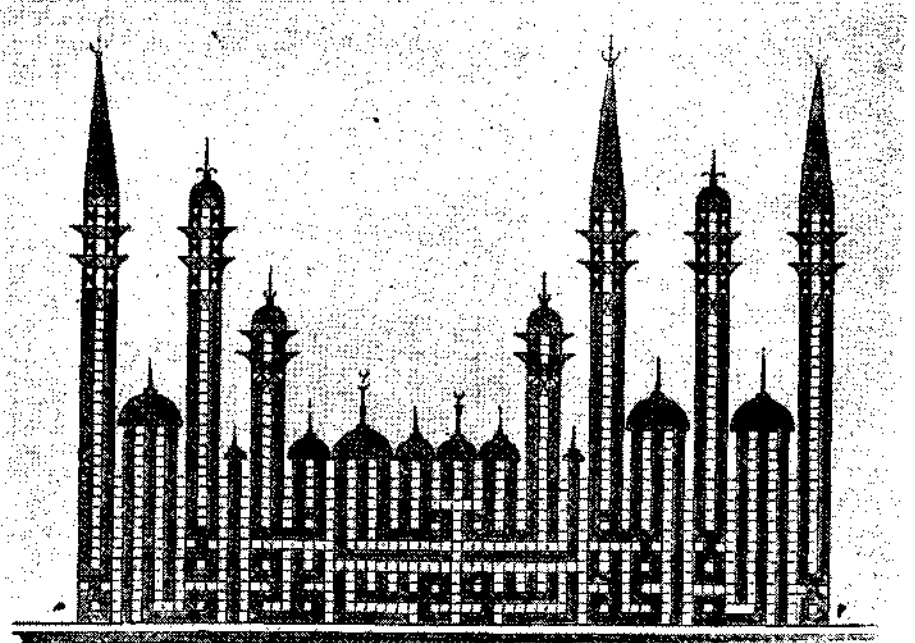
Câmi - söylemeğe lüzum yok ki câmi ve mesclid İslâm dininin en mukaddes yeridir. Müminler burada toplanır; hem namaz kılar hem de bilhassa cuma günleri hutbeyi dinlerler, bir hafta içinde olan bütün işleri görüşürler. Müslümanların namaz kılmak için yaptıkları bu toplanma yeri, aynı zamanda bir istişare meclisidir. Bu kadar ehemmiyete sahip bir yer, hattat için ana konulardan biri olmuştur. Cami yazı-resimleri için (eğer Kûfi yazı ile tertip edilecekse) hattat olmaya lüzum yoktur. Yalnız harfler arasındaki mesafelerin aynı olmasına ve yersiz açıklıklardan, boşluklardan kaçınılmasına riayet şarttır. Meselâ hattat olmadığı halde Rifkî Melûl Meriç (1901 -1965) ¹ Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver ² köşeli Kûfi ile bazı denemeler yapmışlardır.

Yazı ile yapılan cami levhalarında Kur'an ayetleri ve Peygamberin hadîsleri bulunur. Minareler dikey olan harflerden, kubbe veya küçük kubbeler de dikey harflerin sağa, sola bükülmesinden meydana gelir. Alt tarafta da ayetler, hadîsler veya camii teşkil eden yazının kendisi bulunur. Yani sözün kendisi caminin esas yapısını teşkil eder. Harfler arasındaki muntazam aralıklı boşluklar da adeta yapının pencereleri hükmündedir. (Resim - 5 , 6)

Çifte vavlar'ın esas kaynağını tayin etmek güçtür. Belki de Allah'ın sıfatlarından biri olan vedûd kelimesinin başındaki «vav» (v) dan alınan ilham üzerine yazılmıştır. Vav harfi, ebced hesabında 6 sayısına tekabül eder; çifte vav ise iki altı yani 66 demektir ki ebced hesabına göre Allah'ın ismini belirtir. Zannımızca, çifte vav'ın Allah'ın adını bildirmesi ve ayrıca iki vav'ın karşılıklı olarak yazılmasından bir insan yüzünün ve gözlerinin meydana gelmesi hattatları çekmiş olmalıdır. Çifte vav'ın Allah'ın adına tekabül etmesi onun birçok yerlerde kullanılmasına vesile olmuştur. En büyükleri Edirne'de Eski

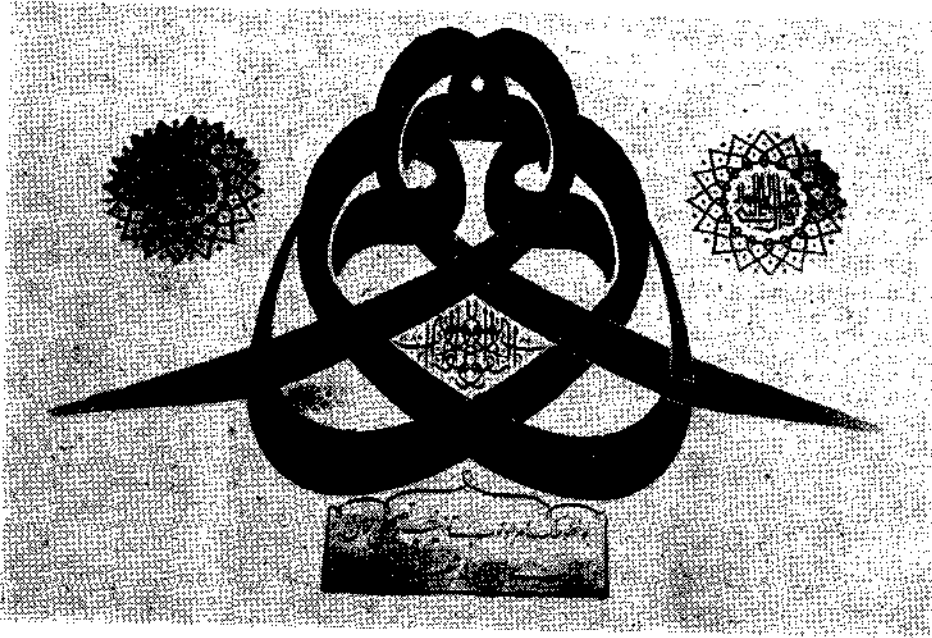
¹ Rifkî Melûl Meriç, İstanbul Edebiyat Fakültesi öğretim görevlisi iken 1950 den sonra İstanbul Güzeli Sanatlar Akademisi'ne geçmiş, orada Türk San'at Tarihi hocalığı yapmıştır. Aynı tarihlerde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde de hocalıkta bulunan R.M. Meriç bilhassa sanat tetkikleri ve şairlikle şöhret bulmuştur.

² Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver halen İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi kürsüsü Profesörüdür. Kendisi aynı zamanda çağımızın meşhur müzehhiblerinden olup Tıp Tarihi Enstitüsünde meraklılara bu san'atı öğretmektedir.

(Resim -5,6)

Cami'de ve Bursa'da Ulu Cami'de bulunmaktadır. (Resim - 7) Keza İstanbul'da Yeni Cami'nin kemeri yanındaki küçük balkon kapısı üstündekiler de güzeldir. Çifte vav'ların en dekoratif, en güzel örnekleri Topkapı Sarayı kütüphanesinin okuma salonunun çinileri üzerinde bulunmaktadır. Bunları yapan sanatkarın ismi de çiniler üzerinde Kemankuş Mustafa olarak belirtilmiştir. İnsan, bu vavlar kompozisyonuna baktığı zaman kendisini pek ciddi bakışların karşısında hisseder.

(Resim - 7)

Kandil, ışık saçması cihetiyle dikkati çeker. Kur'an'da, Allah'ın göklerin ve yerin nuru olduğu bildirilir. Hattat, Tanrı'nın bir mum telakki edilmesiyle ışık vermeğe yarayan kandil arasında münasebet kurarak cami ve mescidlerde kullanılan kandili bir yazı şekline sokmuş başka bir ifade ile yazı ile kandil resmi çizmiştir.

Eshab-ı KeHF gemisi'nin esası, Kur'an'daki KeHF suresine dayanmaktadır. Eshab-ı KeHF, mağara erenleri demektir.¹ Bu surede Roma İmparatorluğu zamanında Tanrı'nın birliğine inanan 7 kişinin, zamanın hükümdarından korktukları için yantlarındaki köpekleriyle birlikte Efes, Antalya veya Urfa civarında bulunduğu rivayet edilen bir mağaraya sığınmaları ve orada üç yüz yıldan fazla uyuduktan sonra uyanmalarından bahsedilir. Bu yedi kişinin adı, sırasıyla Yemliha, Mekselinâ, Mislînâ, Mernüş, Debernüş, Sâzenüş, Kefeştatayyüş olup köpeklerinin adı da Kitmir'dir.

¹ KeHF Suresi, Kur'an'ın XVIII. suresidir.

Ayrıca halk arasında da Eshab-ı Kehf adlarına büyük bir ehemmiyet verilir ve bu adlar kudsî telakki edilirler. Eshab-ı Kehf'in adlarının bir kâğıda yazılıp ateşe tutulursa ateşin hızını kaybedeceğine, bebeklerin beşiğine konursa ağlamalarının kesileceğine ağaçlara asılırsa bol meyva alınacağına ayrıca bel, diş ve deçüm ağrılarına iyi geleceğine inanılır.

Hakikatte hadise, hıristiyanlık zamanında geçmesine rağmen İslâmın, Hıristiyanlık dinini hak dîni tanınması ve adı geçen 7 kişinin tek Tanrıya inançlarının İslâmlarca takdir edilmesi, onların müslümanlarca kutsal kişiler olarak tanınmasına vesile olmuştur.

Bu 7 kişinin isimleriyle, gemi, kadirga, kalyon tertip etmenin mümkün olabileceği düşüncesi belki san'atkârı gemi resmine götürmüş olmalıdır. Topkapı Sarayı Müzesi'nde böyle birkaç tane yazı gemi vardır¹.

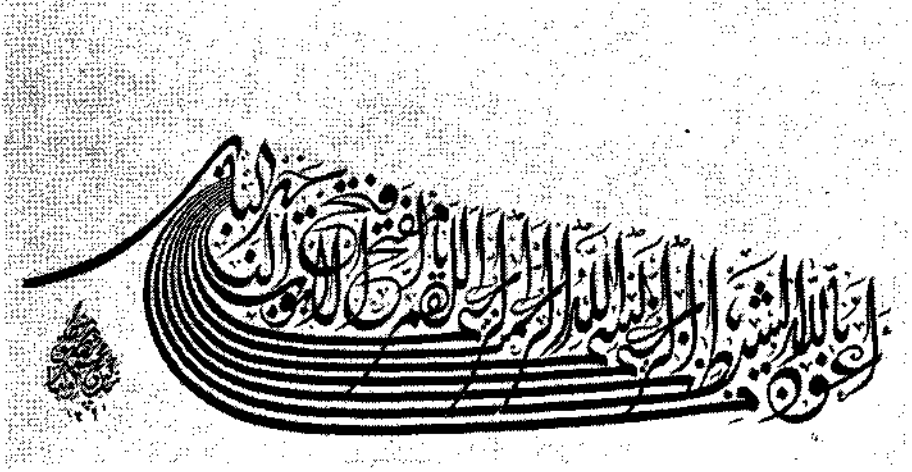
Dini yazı-resimler arasında bulunan Eshab-ı Kehf gemisinin haricinde de gemi yazı-resimlerinin yapıldığına şahit oluyoruz. Bunun halk san'atkârları arasında en yaygın olanı vav harflerinden meydana gelen ve adına «Amentü gemisi» denen gemidir. Amentü, İslâm inançlarını yani, Allah'a, meleklerle, dinî kitaplara, peygamberlere, âhîret gününe, hayrın ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmaktır. Vav'lar «ve» manasına olup (yani Allah'a ve meleklerle ve dinî kitaplara.....) resimde gemide bulunanları ve adeta onların selâmet sahiline erişmek için kürek çekişlerini temsil etmektedir. (Resim - 8) Amentü gemisine bugün dahi dükkânlarda kahvehanelerde rastlanmaktadır.

(Resim - 8)

¹ Molik Aksel, Türklerde Dîni Resimler, İstanbul 1967, s. 67, 69, 70.

Gemi yazı-resimlerinin en güzeli şüphesiz büyük bir hattat olan Şefik Bey (1819-1880) 'in Celi Divanı yazısını biraz stilize ederek yazdığı ve âdeta padişah kayığını hatırlatan yazısıdır. (Resim - 9) Bunda uzama kabiliyetine sahip olan harflerden istifade edilerek kayığın gövdesi meydana getirilmiştir.

(Resim - 9)

Kuşlara gelince görüyoruz ki İslâm san'atkârları hakiki ustalıklarını yazı ile yaptıkları kuş resimlerinde göstermişlerdir.

Kuşların çok sevilen hayvanlardan olduğunu söylemeğe lüzum yoktur. Anka, hud-hud, hüma, leylek, bülbül ve papağan kuşlarının İslâmî edebiyatta dinî ve tasavvufî yerleri düşünülürse bazı hattatların neden kuş biçimini veren yazılar tertip ettikleri daha iyi anlaşılır. Maamafih kuşların güzel bir şekilde sahip olması da san'atkârı celbetmiş olabilir.

Bizde bugünkü bilgilerimize göre üstelik yazı (hat) san'atı bakımından da kıymeti olan eski yazı-resim kuş örneği, tanınmış hattatlarımızdan İsmail Zühdi Efendi (? - 1806) ye aittir. Leylek şekline sokulmuş «Besmele» den meydana gelen resim halen Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde G. Y. 314.40 numarada bulunmaktadır. Bu, leylek şeklini andıran «Besmele» nin altındaki 1013/1604 tarihi her halde yazıyı altınla işleyen müzehhib'in hatası olsa gerektir.² Zira önce hattat tarafından yazıldıktan sonra yazı kenarlarından iğnelenip bir sureti, yapılmak istenilen yere geçirilir sonra müzehhib bunu altınla işlerdi.

İsmail Zühdi'nin kardeşi meşhur hattat Mustafa Râkım (1757 - 1826) 'in de bir kuş yazısı vardır. Yazı hocam Necmeddin Okyay, bunun aslının elli yıl kadar önce İstanbul'da sahhaflar Çarşısı'ndan Atina'daki Benaki Müzesi için satın alındığını bildirdi. Bu yazının müsveddesi halen eczacı Uğur Derman'da bulunmaktadır.³

¹ Bu yazı halen Bursa'da Ulu Cami'de bulunmaktadır; aslı pek büyüktür.

² Uğur Derman, Hat San'atımızda Resim—Yazı, Kubbe Altı Akademi Mecmuası, c. I, sayı 3.

³ Aynı makale

Aynı zamanda ressam olan ve padişah III. Selim'in resmini yapan hattat Mustafa Rakım'a izafe edilen bir Leylek Besmele yazısı da hakikatte Beşiktaşlı hattat Hacı Nuri Bey (Korman) (1869-1951) a aittir¹. Yalnız nedense Hacı Nuri Bey bunun altına Râkım'ın imzasını atmıştır. Belki de bir tanıdığı kendisinden böyle bir şey istemiş o da kıramamış olmalı. Fakat her halde uygun bir hareket olmasa gerektir. Bu meşhur Nuri Bey'in kendi imzasıyla leylek şeklinde tertip ettiği «Besmele» nin buraya bir numunesini (Resim - 10) koyuyoruz. Hakikaten sülüs yazısı ile tertip edilen leylek, bu tarzın başarılı nü-

(Resim - 10)

¹ Bu bilgiyi yazı hocam Necmettin Okyay'dan aldım.

munelerindendir. Burada kaideye uymayan iki nokta «Bism» sözündeki M harfi ile «Ra-him» sözündeki him hecesinin ecri yazılmasından ibarettir ki bu da yerine göre bir hata değildir. Sülüs yazısının kendisine has bir elastikiyete sahip olmasından ileri gelmektedir.

Kuşların şeyhi telakki edilen leyleğin yazı şeklinde en güzeli Abdülgani adında bir Türk hattatı tarafından 1763'te yazılmıştır. (Resim - 11). Bu yazı leyleğin hikâyesi şöyledir: İstanbul Yenikapı mevlârihanesi dedelerinden olan Seyyid Hasan Dede (ölümü 1799) çok uzun boylu olduğunun kendisini sevenler ona Leylek Dede adını takarlar. Böylece adı Seyyid Hasan Leylek Dede olur. Sonra birisi onun hakkında,

(Resim - 11)

Aşkî Mevlânâ ile hayretzede
Mevlevî Seyyid Hasan Leylek Dede

beytini söyler; Hattat Abdülgani de 1763 yılında bu beyti leylek şekline sokarak yazar.

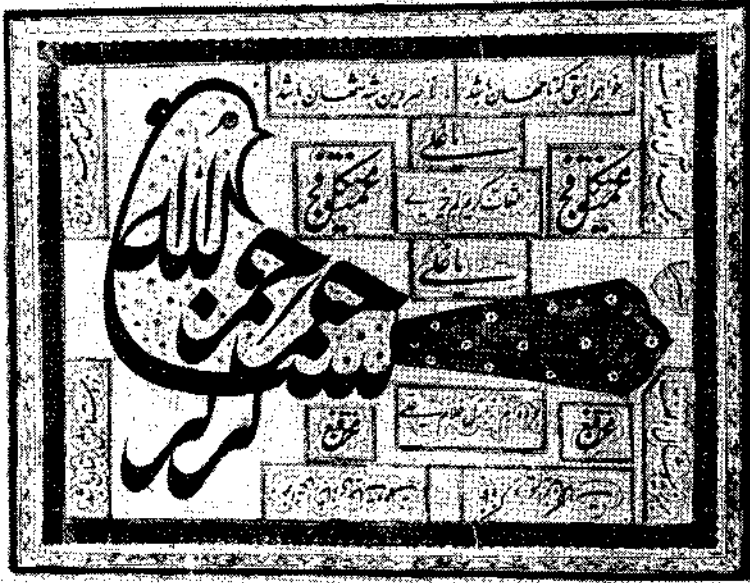
Bu leylek yazısının eski bir kalıbı, devrimizin başlarında hem hattat hem müzehhib Osman Yünni Efendi tarafından, aslından biraz farklı bir şekilde tertip edilir. Her halde leylek yazı-resim, çok beğenilmiş olacak ki sipariş üzerine birkaç tane hazırlanmıştır. Zira iki tanesi Galata Mevlevihanesi Şeyhi Ahmed Celâleddin Dede ve Bahariye Şeyhi Nazif Dede'lerde de görülmüştür. Bir diğeri de Ankara Üniversitesi Tıp Tarihi profesörlerinden Feridun Nafiz Uzluk'tadır.

Hasan Leylek Dede mevlevi muhiblerinden ressam Musahib Said Efendi'den resim ve mevlevi hattatlarından biri olan Yusuf Dede'den hattatlık öğrenmiştir.¹

Buraya resmini koyduğumuz ve Osman Yünni tarafından yapılan leyleğin yapılış tarihi levhanın altında görüldüğü gibi 1321/1903 tarihini taşımaktadır.

Yaptığımız tetkiklere göre yazı ile kuş resminin yalnız Anadolu sahasında değil İran'da da revaç bulduğunu öğreniyoruz.

Kaçariler sülâlesinden Nasirüddin Şah (1848 - 1896) ın saltanatı yıllarında yapılmış o'an bir kuş yazı-resim yazı olarak güzel sayılmazsa da resim itibarıyla tatlı bir ifade taşır. (Resim - 12) Bu kuş resmi 1288/1872 tarihini taşımakta olup halen Berlin'de bulunmaktadır.²

(Resim - 12)

¹ Şehabettin Uzluk, Mevlevilikte Resim Resimde Mevleviler, Ankara 1957, s. 66-68; Ayrıca bak: Dr. A. Süheyl Ünver, Leylek Dede, İstanbul 1958.

² Kunstbibliothek der Staatlichen Mussen Preussischer Kulturbesitz, Berlin; Inv. Kast. 4019 m.; Annemarie Schimmel, Islamic Calligraphy, Leiden, 1970, s. 31, plate XLVII b.

Yine aynı şah zamanında hattat Muşkin Kalem (? - ?) tarafından 1305/1887 yılında «Besmele» den meydana geldiğini zannettiğimiz horoz-yazı İran sahasının başarılı örneklerinden biri sayılmak iktiza eder.¹ (Resim - 13) Yalnız yazının harflerini seçmek pek zordur. Hattat, yazı-resimde yazıdan ziyade resme ehemmiyet vermiştir.

(Resim - 13)

Diğer bir kuş resmi de (ki zannımızca ördeğe benzemektedir). İslâm yazı san'atı hakkında Atlas-ı Hat adlı güzel bir eser yazan İsfahanlı hattat Habıullah Fezaîlî'ye aittir². San'atkâr ilhamını zannımızca Türk hattatı Hacı Nuri Korman'dan almış olmalıdır. Bu yazı-resim (Resim - 14) Türk hattatları elinde daha güzel bir şekilde girebilirdi. Kuşun gagası hizasındaki yazı müellifin olup bu tip yazılara «san'at yazısı adı verildiğini» ifade etmektedir. Alttaki yazı ise yazan ve çizenin, müellif yani H. Fezaîlî olduğu ve bunu 1350 şemsi hicride (1970 - 1) şehriver ayında yaptığını göstermektedir.

¹ A. Schimmel'in aynı eseri s. 31, palete XLVI. Ayrıca bk. Fikrun wa Fann XV. 91. Bu yazı-resim Fogg Art Museum, Harvard University, Cambridge, Mass; Inv. No: 1958.197 dedir.

² Habıullah Fezaîlî, Atlas-ı Hat, İsfahan 1391/1971, s. 663.

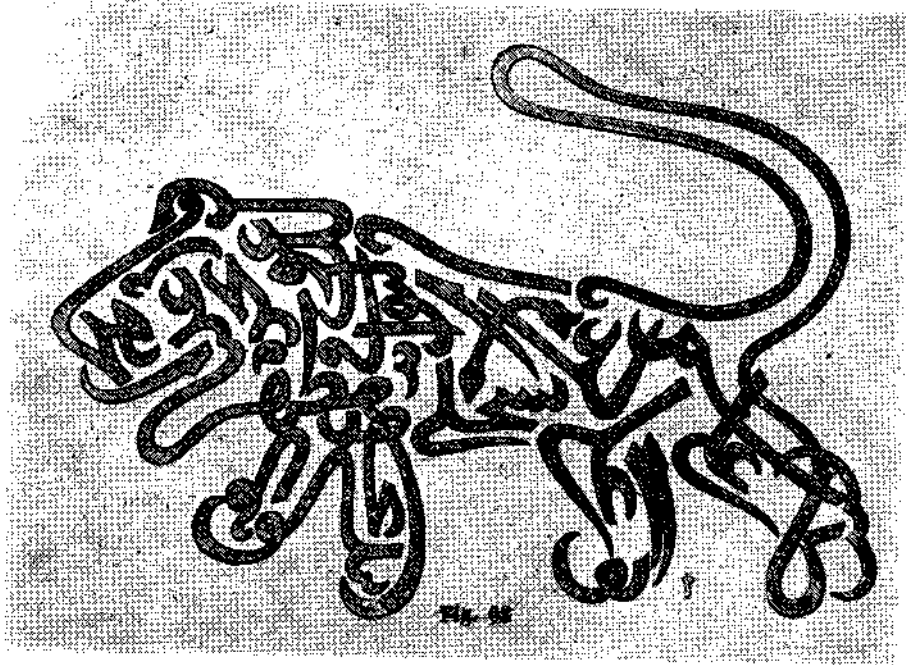

(Resim - 14)

Netice olarak söyleyebiliriz ki Türk hattatları, kuş yazı-resimde İranlılara nispetle daha usta görünmektedirler. Meselâ horoz yazı-resimde yazı, pek açık değildir ve horoz'un dış hatlarının tesbit edilmesini temin için stilize bir duruma sokulmuştur. Halbuki Türk hattatlarının elinden çıkan leyleklerde hem yazı ve hem de leylek şekli fevkalâde ahenkli bir durumdadır. Yazı ile şekil birbirleriyle tam imtizaç halindedir.

Yazı ile tertib edilen hayvan resimlerinden en mühimmi arslandır. Biz bu arada bir de at yazı-resme rastladık. Arslan, cemiyette kudret, kuvvet timsali olmuştur. Ayrıca gösterişli olması da bilhassa halk sanatkârlarını çekmiştir. Bilhassa Bektaşî tarikatında, dör-

düncü halife Ali'nin bir adının Haydar olması ve bu adın arslan manasına gelmesi, muharebelerde gösterdiği kahramanlıklar sebebiyle Ali'ye Esedullah (Allahın arslanı) denmesi, ermiş kişilerden Karaca Ahmed Sultan ile Ahmed-i Rufainin arslana binmesi, bu hayvanın kuvvet ve kudret timsali yanında bir de dinî ve tasavvufî bir karakter kazanmasına sebep olmuştur. Fakat yazı-resim'de arslanın asıl ehemmiyeti hiç şüphe yok ki Hz. Ali'den ileri gelmektedir. Yazı ile yapılan arslan resimlerinde mutlaka Hz. li ile alakalı sözler yer alır. Bunlardan birkaç numune İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesi, Belediye Müzesi ile Ankara'da Etnografya Müzesinde bulunmaktadır. Bunların en güzelleri Topkapı Sarayı ile Etnografya Müzesindekilerdir. (Resim - 15) deki arslan yazı olarak, bir san'at eseri olmaktan ziyade içindeki yazılarla bu arslan resmi meydana getirdiği için nazar-ı dikkati çekmektedir. ¹ Bu yazı-resimin İranlı hattatlarla ait olduğunu zannediyoruz. Bizim Topkapı Sarayındaki arslan ile bu arslandaki yazılar ayrı ayrıdır.

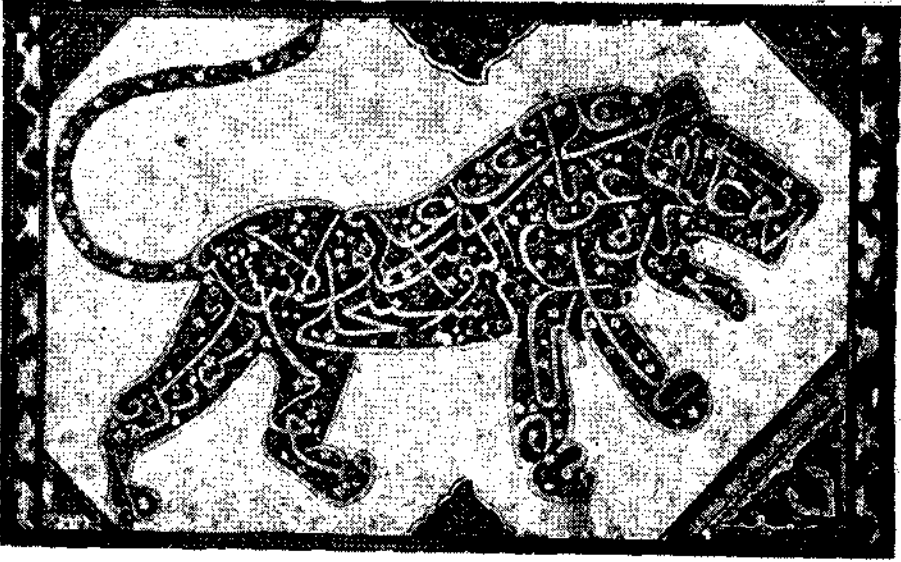
(Resim - 15)

Zannımızca en san'atkârane yapılmış arslan yazı-resim bugün New York'ta Hans Kraus koleksiyonunda bulunmaktadır. ² Eserin XVI. yüzyılın sonunda resmedildiği tahmin olunmaktadır. ³ (Resim - 16). Bu yazı-resimlerin içinde üzüntülü zamanlarda Hz. Ali'den istenecek yardımın karşılıksız kalmayacağını bildiren şu kıta bulunmaktadır :

¹ Prisse D'Avennes, l'Art Arabe Paris 1877.

² Ernest J. Grube, Islamic Painting, New York, s. 1/2, plate XXXV.

³ Aynı eser, s. 172.

(Resim - 16)

Nâdi Aliyyen mazhari'l-acâib
 Tecidhu avnen leke fi'n-nevâib
 Kulle hemmin ve gammin seyencei
 Bivilâyetike ya Aliyyu ya Aliyyu

Manası :

«Acaib şeyfere mazhar olan Ali'yi çağırдыңın zaman onu sıkıntılı zamanlarında kendine yardımcı olarak bulursun. Ey Ali, ey Ali, senin velîliğın sayesinde bütün sıkıntılar ve gamlar elbette açılacak, ortadan kalkacaktır.»

Vefakârlığı ile tanınmış hayvanlardan biri olan at da san'atkârın muhayyilesine tesir etmiştir. (Resim - 17). İslâm tarihinde Hz. Ali'nin, adı, Düldül olan at pek meşhurdur. Burada yayınladığımız at-yazı ilk önce A. Schimmel'in bir makalesinde neşredilmiştir.¹ Bu makede resmin altında yalnız Cambridge, Mass kelimeleri olduğuna göre her halde at-yazı, resim Fogg Art Museum, Harvard University'de bulunmaktadır. Makale sahibine göre Hind-Mogol devrine ait olup XVII. yüzyıl sonunda tertip edilmiştir. Atın resmi oldukça güzel fakat yazı, hat sanatı bakımından güzel değildir. At resmi, Kur'an'ın ikinci sûresi Bakara'nın sonunda bulunan ve Tanrı'yı en iyi şekilde anlatan «Ayetu'l-Kürsü» yü ihtiva etmektedir.² Görüldüğü gibi atın üzerinde sürücüsü de bulunmaktadır.

¹ A. Schimmel, El-Edebu'l-Arabi fi Şebih'i'l-kareli-i-Hindiyye, Fikrun wa Fann, München 1972. No: 19, s. 24—40

² Kur'an Bakara sûresi, âyet 256.

(Resim - 17)

İbrik ve gülâbdanların tertibinde bilhassa müsenna adı verilen (yâni sol tarafı sağ tarafın ters görünüşü olan yazılar) yazılardan istifâde edilmiştir. Takdir olunacağı gibi gibi bu tip eşyada şekil uygunluğu esastır. Müsennâ yazı da bu tip eşya için çok uygundur.

Bir Iraklı san'atkâr da «Eşhedu enlâ ilâhe illallah ve eşhedu enne Muhammeden resul Allah» (: yâni kelime-i şâhadet) sözlerinden namaz kılan bir genç erkek resmi meydana getirmiştir. Yazı ile bu resmi yapan sanatkârın adı Velid el-A'zamî adında birisidir¹. Görüldüğü gibi yazı ve yazının teşkil ettiği resim güzel değildir. (Resim - 18)

Dini yazılara şekil verme hususunda bitki ve meyvalardan da istifade edilmiştir. Kim olduğunu bilmediğimiz bir hattat, Eshâb-ı Keff'in isimlerini büyük bir çiçek demeti haline getirirken (Resim - 19), gene meşhur bir hattatımız olan Şefik Bey de «Sevgilim, ben zavallıyı muhabbetiyle mest ve Mecnûn gibi âleme rüsvây etti» manasına gelen

Men-i miskinra ma'şuk-i men mest-i muhabbet kerd
Misâl-i merdum-i Mecnun meşhur-i melâmet kerd

farsça beytiyle bir çiçek demeti yapmıştır. Bütün kelimeler çiçeğin göbeği sayılan bir tek mim (m) harfinden meydana gelmektedir. Zaten kelimelerin hemen hepsinin m harfi ile başlaması san'atkârı bu imkânı vermiştir (Resim - 20).

¹ Naci Zeynuddin el-Masrif, Bedayiu el-Hatt'i-Arabi, Bağdad 1972, s. 230

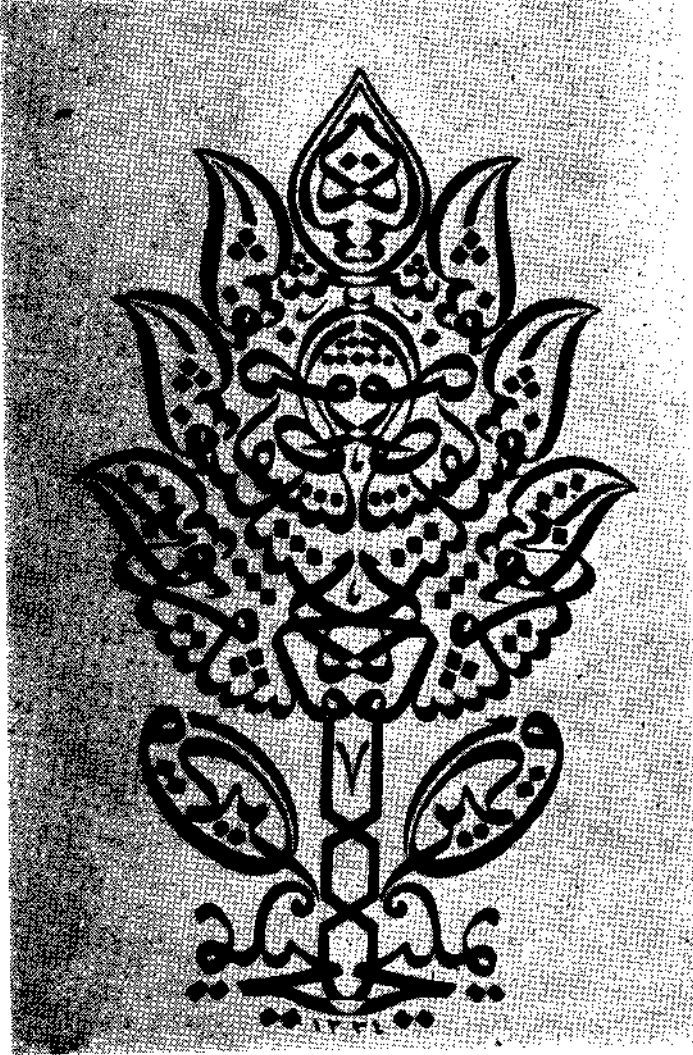
(Resim - 18)

Gene bu Şefik Bey'in armut biçimini vererek yazdığı «Aman ya mürüvvet» levhası da halen İstanbul'da Emirgân Camiinde bulunmaktadır.

Armud şeklinde yazı tertip etmek her nedense hattatların hoşuna gitmiştir. Tanınmış hattat Aziz Efendi (1871 - 1934) «Aman ya Hüseyin meded senden» istifini (kompozisyonunu) armud şekline sokmuştur (Resim - 21).¹ Armudun sağ ve soldaki yaprakları içinde de meşhur Mevlevî şâirlerinden Farih Dede (ölümü 1699) nin Hz. Hüseyin hakkında yazdığı meşhur mersiyesinin iki beyti yer almaktadır. Bu levhanın aslı Ekrem Hakkı Ayverdi'dedir.²

¹ Naci Zeynuddin el-Masrif, Bedayiu el-Hallî'l-Arabî, Bağdad 1972, s. 208.

² Uğur Derman, Hat Sanatımızda Resim Yazılar, Kubbealtı Akademi Mecmuası, İstanbul 1972, sayı 3.

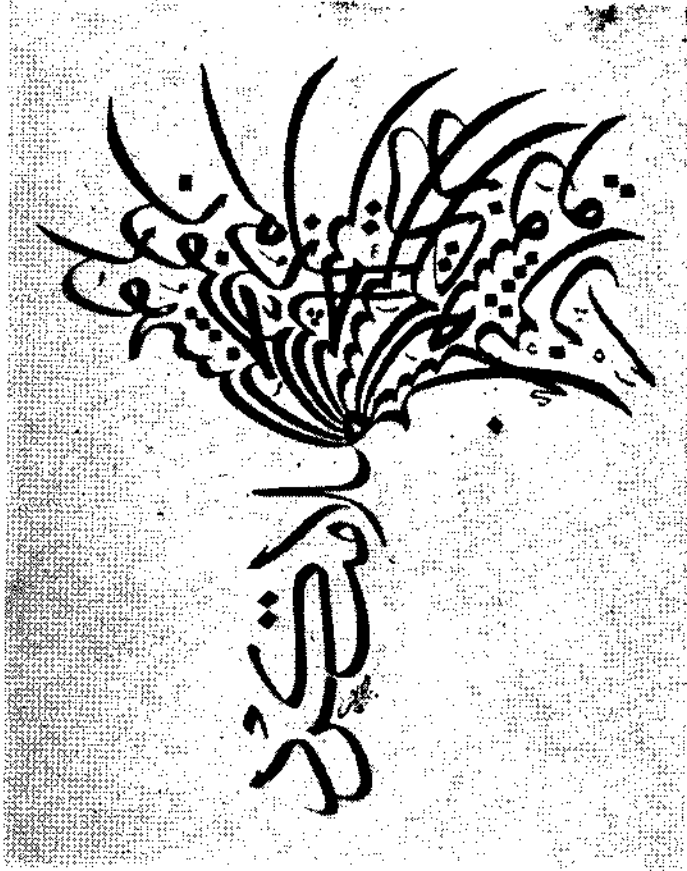

(Resim - 19)

B — Tasavvufî yazı-resimler :

Tasavvufî yazı-resimler, ilhamını tasavvufî konulardan alarak meydana gelmiştir. Bunlar Başlık, Hz. Ali'nin devesi, Mevlevî, Bektaşî ve Hurûfî görüşlerini aksettiren yazı-resimler.

Başlık deyince daha ziyade mevlevîlerin başlarına giydikleri sikke ile diğer tarikat mensuplarının giydikleri taç'lar hatıra gelir. Her tarikatın kendine has bir başlığı vardır

(Resim - 20)

ve bu başlık kudsi giyim eşyalarındandır. Resmin yasak olduğu devirlerde o tarikatın kurucusunun adını gene o tarikatın başlığı şeklinde yazıp duvara asmak pek yaygındı. Bunların kudretli hattatlar tarafından yazılanları hakikaten bir san'at eseri karakterini taşır. Bu tip yazıların, ait olduğu başlık şeklinde yazılması bir kompozisyonu iktiza ettirir; buna hattatlar, istif adını verirler. Bizde XIX. yüzyıldan sonra başlık şekline girmiş pek güzel kompozisyonlar vardır.

(Resim - 21)

Sultan II. Mahmud devrinde iri (Celi) Sülûs yazısında inkılab yapmış olan ve bu sebeple bu yazıda bir ekol (mekteb) kurucusu telâkki edilen meşhûr hattat Mustafa Râkım Efendi (1757 - 1826) nin Nakşî tarikati tacı şeklindeki yazısı (Resim - 22) ile hattat Mehmed Emin (1884 - 1945) Efendi mevlevî sikkesi şeklindeki yazısı en muvaffakiyetli yazı-resim numûnelerindendir (Resim - 23).

Bilhassa ikinci hattâ üçüncü derecedeki hattatlar veya hattat geçinenler tarafından sık sık resmedildiği görülen Hz. Ali'nin devesi'nin de tarihi ve tasavvufi bir kaynağı vardır. Bilindiği gibi Hz. Ali İslâm Peygamberi'nin damadıdır; daha küçük yaşında Peygamberin en yakın yardımcısı olmuş, ilk müslüman olanlardan olmakla İslâm'ın her zaman müdafaasını yapmış, hakkında Peygamber tarafından «Ben bilginin şehriyim Ali onun ka-

(Resim - 22)

pisıdır», «Ben ve Ali bir nurdanız», «Ali'yi anmak ibâdetdir» sözleri söylenmiştir. Ayrıca Peygamberin veda haccından dönerken Gadirihum mevkiinde söylediği meşhur nutkunda «Benden sonra Ali, müminlerin velisidir; benim kanım onun kanı, benim etim onun etidir» demesi Hz. Ali'ye verilen ehemmiyeti gösterir. Onun daima Peygamber'le beraber olması dinî hakikatlere başkalarına nisbetle daha fazla vukuf peyda etmesini temin etmiştir. Şüphe yok ki o Peygamberin yakını olmakla daima bir veli gibi düşünmüş ve görülmüştür.

Daha ziyade Alevi ve Bektaşî biraz da Sunniler arasında yaygın olan Hz. Ali'nin devesinin resminin meşhur olması yukarıda belirttiğimiz sebepler dolayısıyla Ali'ye karşı gösterilen sevgiden ileri gelmektedir.

Deve resmine gelince; Bunun halk muhayyilesinden doğmuş olduğunu söylemeliyiz. Halk sanatçıları da bir muhayyileyi resim şekline sokmuşlardır. Vilâyetnâme ve menâkıbnâme (sulîlerin hayat ve kerametlerinden bahseden eserler) lere göre Hz. Ali'nin, çocukları olan Hasan ve Hüseyin'i yanına çağırarak onlara, ertesi günü bir pirin geleceğini ve arkasındaki bir deve üzerinde de bir tabut bulunacağını ve bu pirin kendisini Hz. Muhammed'in yanına götüreceğini söyler ve gözlerini kapar. Bir zaman sonra pir gelir, Hz. Ali'yi, getirilen kefene sarıp tabuta koyarlar. Hasan ve Hüseyin, babalarının nereye götürü-

(Resim - 23)

leceğini merak ettikleri için pirin peşine takılıp giderler. Bir aralık yolda pir, yüzündeki peceyi açınca Hasan ile Hüseyin, pirin, Hz. Ali olduğunu ve kendi tabutunu taşıdığını hayretle görürler. Çocuklar babalarına koşarlarken Hz. Ali'nin göğe çekildiği görülür.

İşte deve resminin menşei bu hikâyedir. Yani tarihi hakikatler Alevî'ler arasında tahrif edilmiş ve bu şekle girmiştir.

Deve resminin içinde değişik manada yazılar bulunduğu gibi bazen de hiç bir yazı bulunmaz. Tabutun üzerinde ise «ölmeden evvel ölüünüz» hadisine rastlanır ki bu tasavvufî bir mana taşımaktadır ve saf ve temiz bir ruha sahip olmaya, bencillikten kurtulmaya, kemâle ermeye delâlet etmektedir. Devenin üzerinde bulunan kılıçta da «La feta illâ Ali la Seyfe illâ Zülfikâr» (=Ali'den başka yiğit ve Zülfikâr'dan başka kılıç yoktur) sözleri bulunur.

Kısaca, Alevî muhitindeki yaygın inançlarla değişikliğe uğrayan tarihi hakikatlerin tasavvufî birleşmesi neticesinde meydana gelen hikâye, sanatkârlar tarafından Hz. Ali'nin devesi şekline sokulmuş ve bu kabil yazı-resimler bilhassa halk arasında revaç bulunmuş, dükkânlarda kahvelerde evlerde, hanlarda, köy odalarında bir nevi süsleme unsuru olarak kullanılmıştır. Bu tip resimlerden ikisi hâlen Ankara Etnoğrafya Müzesinde biri de İstanbul Belediye Müzesi'nde bulunmaktadır.¹

Şunu da söylemeden geçemeyeceğiz ki bu deve resimlerindeki yazılar maalesef hiç de sanatkârâne değildir.

Mevlevî yazı-resimlerinin içinde de pek güzelleri olduğunda şüphe yoktur². Mevlevî görüşünü aksettiren yazı-resimlerin hemen hepsi Mevlevî sanatkârları tarafından yapılmıştır. Mevlevîler yazı-resimle bilhassa Mevlevî sikke (başlık) lerini resmetmişlerdir. Bunun en yaygın olanı «Ya hazret-i Mevlânâ Muhammed Celâfeddin-i Rumî» sözünün Mevlevî sikkesi şeklinde terkiib edilendir (Resim - 23).

Sanatkârların ayrıca yazı ve insan resimleri tertib ettiklerini de görüyoruz. Mevlânâ'nın neyzen başı Kutb-i Nâyî Hamza Dede, esas konulardan biridir. Bunda, şüphe yok ki Hurûfilliğin tesiri vardır. Bu tip yazı-resim ile yapılan Hamza Dede'nin elinde Mevlevî'lerin saygı duydukları ney adlı müzik âleti bulunmaktadır.

Bektaşî inançlarını aksettiren yazı-resimlerde de gene başlığın mühim bir mevzû olduğunu görüyoruz. Bektaşî sanatkârları «Ya Hazret-i pir Hünkâr Hacı Bektaşî-i Veli» sözünü bir bektaşî tacı (:bektaşîlerin başlığına umumiyetle tac adı verilir) şekline sokmuşlardır (Resim - 24). Bektaşî büyüklerinden Kazak Abdal, Dördüncü halife Hz. Ali, Bektaşî'lerin resimde esas mevzularıdır. Kazak Abdal'ın vücûdunda da Bektaşîlerin büyük ehemmiyet verdiği Hz. Ali, karısı Fatıma, çocukları Hasan ve Hüseyin adlarının tertibiyle bir insan şeklinin meydana geldiği görülür. Ayrıca karşılıklı Ali sözünün yazılıp a (:ayın) harfinin ortasına Ali'ye delâlet eden bir insan başının yerleştirilmesi veyahut Ali sözünün l'sinin bir kılıç şeklini tertip edilmesi esas konulardandır. Kılıçtan maksat Hz. Ali'nin meşhur kılıcıdır. O, bununla İslamî müdafa etmiştir.

Bektaşîlerdeki yazı-resim'ler de Ali sözünün fazla yer almasının sebebi onların Alevî olmalarından ileri gelir. Ayrıca XV. yüzyılda Bektaşîler, Hurûfî mezhebinin tesirinde kaldıklarından yaptıkları yazı-resimlerde bu tesiri görmek mümkündür. Bu, bilhassa yapılan bir insan yüzüne «soldaki sağdakinin ters görünüşü olacak şekilde Ali sözünün yazılması tarzında kendini gösterir. Buna göre a (ki soldaki terstir) lar eski harflerde göz, l'ler burun ve i'ler de bıyık şeklinde görünür.

¹ Malik Akşel, Türklerde Dini Resimler, İstanbul, 1967, s. 99—102

² Fazla bilgi için Şahabettin Uzluk'un adı geçen eserine bakılmalıdır.

(Resim - 24)

Harflerle insan yüzünü tertip edilmesi Hurûfi inançlarına dayanmaktadır. Onların inancına göre kâinatın yaratılmasına sebep sestir, seslerden de harfler meydana gelir. Harflerde insanın yüzünde tecelli etmiştir. Hurûfîlik XIV. yüzyılın sonunda İran'da meydana gelmiş bir mezheptir. XV. yüzyılda Tımarlılar tarafından İrondan sürülen bu mezhep sâlikleri, Hindistan ve Anadolu'ya kaçmışlardır. Anadolu'ya gelenler bektaşî tekke-lerine sığınarak inançlarını yaydılar.

Bütün buraya kadar yazdıklarımızdan anlaşılacağı vechile yazı-resim sanatı, esas iki nokta yani dini ve tasavvufî mevzular etrafında dönmektedir. Yazı-resim, hat sanatı içinde belki de değişiklik arayan sanatkarların görünüşü aksettirmesi bakımından mühimdir. Yalnız nazari dikkati çeken nokta şudur ki bu sanat daha ziyade halk sanatkarlarının veya yazı sanatında büyük bir ustalık gösterememiş kimseler tarafından işlenmiş,

benimsenmiştir. Büyük yazı ustaları böyle şeylere pek itibar etmemişlerdir. Onlar yazı kaidelerini kırarak bazı şekiller ve resimler yapmaktan ziyade yazı kaidelerine uyarak büyük ve ölmaz eserler meydana getirmeyi tercih etmişlerdir. Büyük ustalardan birkaçı âdeta bir deneme bir fantezi kabilinden bu yolu denemişlerdir. Nitekim burada mümânelerini koyduğumuz yazı resimlerin içinde en güzelleri, isimlerini zikrettiğimiz büyük ustalara âit olanlardır geri kalanlar güzel yazı bakımından hiçbir ehemmiyet taşımaz.

Yazı - resim hususunda ahiren haberdar olduğumuz Mâlik Aksel'in Anatolica I, Leiden 1967. s. 111-117 deki «Das Schrift - Bild in der Türkischen Kunst adlı makalesini de burada zikretmeliyiz. Makâle tanıtma karakterindedir.

FIGURATIVE HANDWRITING

Figurative handwriting is a branch of Islamic calligraphy cultivated mainly by artists of minor significance. The great masters almost never engaged in this type of pictorial script. As may be inferred from the term 'figurative handwriting', the aim of the artist practising this form of writing is to compose letters in such a way so as to produce pictures or graphic representations. The object of this article is to expose the outstanding contributions made in this specific field of Islamic calligraphy.